

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ В УМОВАХ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	6
1.1. Продовольча безпека регіону як соціально-економічна категорія: значення, сутність змісту, класифікація	6
1.2. Концепції формування продовольчої безпеки: зарубіжний досвід та пріоритети для України	29
1.3. Теоретико-методологічний базис визначення критеріїв дослідження та рівнів продовольчого забезпечення	45
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ	62
2.1. Методичні основи діагностики системи формування продовольчої безпеки регіону	62
2.2. Нормативно-правове забезпечення формування продовольчої безпеки: регіональний вимір	75
РОЗДІЛ 3. ДІАГНОСТИКА СТАНУ ТА НОВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ СТАЛОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	91
3.1. Продовольча безпека – стан та національні тенденції досягнення	91
3.2. Стан та особливості формування продовольчої безпеки регіону	114
3.3. Розвиток продовольчого ринку та продовольча самозабезпеченість Причорноморського регіону	128
РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНУ ..	148
4.1. Діагностика сучасних загроз та ризиків продовольчого забезпечення населення	148
4.2. Управління якістю харчових продуктів та сучасні виклики стандартизації продовольчого забезпечення	159
4.3. Продовольча безпека регіонів України – особливості досягнення	193
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	214
ДОДАТКИ	237

ВСТУП

В сучасних умовах стрімкого розвитку глобалізаційних процесів та зміни технологічних укладів захист життєво важливих інтересів людини та суспільства загалом обумовлює нагальність формування національної/регіональної моделі продовольчої безпеки, яка б сприяла забезпеченню населення країни безпечними та якісними продуктами харчування, стабільності вітчизняного виробництва продовольства, обсяги яких були б достатніми для забезпечення продовольчої незалежності країни в цілому та її регіонів зокрема.

Рівень продовольчого забезпечення населення необхідними, якісними і безпечними харчовими продуктами є стратегічним індикатором щодо формування соціальної стабільності, забезпечення економічного суверенітету держави та збереження найбільш цінного соціального ресурсу – здоров'я нації.

Усе це виводить проблему продовольчої безпеки на чільне місце і потребує зростання обсягів виробництва харчових продуктів на основі вдосконалення методів та підвищення ефективності виробництва, запобігання негативним екологічним наслідкам від ведення виробничої діяльності та впровадження дієвого механізму розподілу продовольства.

Розгляд продовольчої безпеки в контексті імперативів суспільного відтворення доводить, що диференціація регіонів за ознакою їх участі у вирішенні проблеми продовольчої безпеки, викликана відмінностями в природних, економічних, демографічних, соціальних, національних та інших особливостях, вимагає регіонального підходу до розробки механізму забезпечення продовольчої безпеки країни. При цьому забезпечення продовольчої безпеки регіону має базуватися на широкому використанні конкурентних переваг територіально-галузевого поділу праці в сфері виробництва продовольства, активному транскордонному обміні між регіонами, на моделі раціонального формування та розвитку регіонального продовольчого ринку.

У наш час наукові дослідження за напрямом продовольчої безпеки здійснюються достатньо активно, свідченням чого є низка фундаментальних праць щодо стану продовольчої безпеки країни, що визначається переліком існуючих загроз зовнішнього та внутрішнього характеру, а також удосконалення нормативно-законодавчої бази. Так, проблемам продовольчої безпеки присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Білика Ю., Басюркіної Н.Й., Барраклот С., Борщевського П., Гойчук О.І., Дайнеко Л.В., Зубкова Р.С., Єгорова Б.В., Кваши С.М., Лагодієнка В.В., Лукінова І., Лупенка Ю.О., Маркова Р., Місюка М.В., Мудрака Р.П., Немченко В.В., Павлова О.І., Пасхавера Б.Й., Онищенко О., Скидана О.В., Саблука П.Т., Трегобчука В., Юрчишина В. та ін.

Незважаючи на значну кількість досліджень, питання продовольчої безпеки залишаються завжди актуальними і потребують постійного вивчення, особливо в частині формування і розвитку сучасних механізмів регулювання продовольчого забезпечення регіону, зокрема запобігання прояву ознак їхньої продовольчої залежності, якими можуть бути: дефіцит продовольства і низький рівень платоспроможного попиту, що обумовлюють незбалансованість внутрішнього продовольчого ринку за попитом і пропозицією; залежність внутрішнього ринку від зовнішніх (імпортних) поставок продовольства, неконкурентоспроможність регіональної агропродовольчої сфери; низька конкурентоздатність продукції за якістю та/або ціною при достатності продовольства власного виробництва;

нерозвиненість зовнішньоекономічних зв'язків, замкнутість внутрішнього продовольчого ринку; низька ефективність діяльності господарюючих суб'єктів в АПС; перетворення експорту продовольчої продукції на самоціль розвитку агропродовольчого виробництва; зростання зобов'язань із покриття зовнішнього боргу при нестабільному курсі національної валюти тощо.

З огляду на це, під продовольчою безпекою регіону слід розуміти стан захищеності життєво важливих інтересів населення регіону від загроз продовольчого забезпечення, умовою досягнення якого є забезпечення фізичної, економічної та соціальної доступності для всього населення регіону безпечних харчових продуктів в обсягах, відповідних раціональним нормам споживання.

Отже, продовольча безпека має не лише національний, а й виражений регіональний характер, їй притаманна комплексність і перманентність. Залежно від особливостей регіональної продовольчої системи, періоду її розвитку, від того, яка складова продовольчої проблеми набиратиме на тому чи іншому етапі пріоритетного значення, завдання її забезпечення модифікуються разом із змінами внутрішніх і зовнішніх загроз.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ В УМОВАХ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1.1. Продовольча безпека регіону як соціально-економічна категорія: значення, сутність змісту, класифікація

Продовольча проблема на різних етапах формування людської спільноти нашої планети перебувала в центрі уваги щодо продовольчого забезпечення, проте в глобальному масштабі й досі не вирішена, а тому в новітній період історії набуває особливого значення. За прогнозами Організації Об'єднаних Націй (ООН) очікується, що нинішня чисельність населення у світі, яка оцінюється у 7,3 млрд осіб, сягне 8,5 млрд осіб у 2030 р., 9,7 млрд осіб у 2050 р., а в 2100 р. – 11,2 млрд осіб. Якщо ці прогнози є реальними, то кількість продовольства для такої чисельності населення у 2050 р., порівняно із сьогоднішнім його рівнем, повинна збільшитись на 60 %. Так, за даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) абсолютна кількість людей, які недоїдають, зростає від 804 млн осіб у 2016 р. до 821 млн осіб у 2017 р., тобто всього за рік на 2,1 % [271]. Сьогодні, кожні 10 секунд від голоду помирає одна людина, в основному – це діти [283]. Тоді як у високорозвинених країнах люди страждають на ожиріння: у США – 2/3 населення, у Європі – кожен сьомий тощо [301].

В усіх розвинених країнах світу вирішенню продовольчої проблеми надається велике значення, про що свідчить наявність національних програм та спеціальних законів про продовольчу безпеку в США, Японії, країнах Європейського Союзу [53]. До того ж, протягом останніх років розширилося коло країн, де існують проблеми з продовольчим забезпеченням з різних причин: через військові дії, що призвели до порушення ланцюгів постачання продовольства (Сирія); політичну нестабільність і зростання цін на продовольство (Ємен); природні катаклізми (Філіппіни); неврожаї та посуху (ряд африканських країн). Обмежений доступ до продовольства, особливо до здорової їжі, спричиняє зростання кількості хвороб, високу дитячу смертність (5 млн дітей вмирає щорічно) і зумовлює вкрай низьку якість життя, провокуючи соціальну нестабільність [205].

Усе вищезгадане виводить проблему продовольчої безпеки на чільне місце і потребує зростання обсягів виробництва харчових продуктів на основі вдосконалення методів цього виробництва та підвищення його ефективності, запобігання негативним екологічним наслідкам від ведення виробничої діяльності та впровадження дієвого механізму розподілу продовольства. Останнє, у свою чергу, залежить від можливості досягнення узгоджених дій всіх країн світу незважаючи на рівень їх продовольчого забезпечення [205].

Рівень продовольчого забезпечення населення необхідними, якісними і безпечними харчовими продуктами є особливо значущим показником, який служить не лише соціально-економічним чинником, а й вважається стратегічним для формування соціальної стабільності і забезпечення економічного суверенітету держави та збереження найбільш цінного соціального ресурсу – здоров'я нації.

З огляду на це, вкрай актуальним є формування національної/регіональної моделі продовольчої безпеки, яка б сприяла забезпеченню населення країни безпечними та якісними харчовими продуктами, стабільності вітчизняного

виробництва продовольства, обсяги якого були б достатніми для забезпечення продовольчої незалежності країни в цілому та її регіонів зокрема [53].

В сучасних умовах стрімкого розвитку глобалізаційних процесів та зміни технологічних укладів, захист життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави у цілому, за якого забезпечуються сталий розвиток соціально-економічної системи, а також своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним/регіональним інтересам у всіх сферах державного управління є провідним показником сучасної державності, що обумовлює стан розвитку «національної безпеки» [220, 61].

Надважливою складовою стратегії національної безпеки є її економічна складова, яка включає в себе й систему продовольчої безпеки, як самостійний об'єкт внутрішньої та зовнішньої політики держави [235], завдяки якій досягається сталий соціально-економічний розвиток суспільства, а також відтворення його демографічного потенціалу [220].

В процесі дослідження продовольчої безпеки в межах загальної національної безпеки країни необхідно враховувати також інші складові національної безпеки (військова безпека, економічна безпека, фінансова безпека, техніко-технологічна безпека, інформаційна безпека, екологічна безпека, демографічна безпека), які через свій структурний взаємозв'язок та взаємозалежність тим чи іншим чином визначають синергійний вплив на формування продовольчої безпеки [220, 168, 25, 98].

Взаємозв'язок і взаємообумовленість між стратегічними елементами системи національної безпеки країни схематично представлено на рис.1.1.

Рис.1.1 – Продовольча безпека в системі національної безпеки
Джерело: удосконалено автором за даними [220, 100]

Так, продовольча безпека досить тісно пов'язана насамперед із безпекою військовою, адже забезпечення збройних сил якісним продовольством у достатній кількості та забезпечення продовольчого резерву відповідного обсягу є важливою умовою підтримки обороноздатності держави.

Демографічна безпека країни також напряму залежить від її продовольчої безпеки, як від основного фізіологічного фактору існування населення.

Забезпечення потреб населення у харчових продуктах належної якості власного виробництва значно підвищує й фінансово-економічну безпеку країни, адже формує нові джерела надходження податків та поліпшує рівень життя й платоспроможність громадян.

Як компонента національної безпеки, безпека продовольча через розвиток науково-технічного прогресу, як базисного чинника інтенсифікації агропродовольчого виробництва, стимулювання розвитку продуктивних сил суспільства виступає також запорукою техніко-технологічної безпеки. При цьому, зважаючи на важливість агропродовольчої сфери в гарантуванні продовольчої безпеки країни/регіону, суттєвої значущості набуває ринок сучасних екологічно безпечних та енергозберігаючих агротехнологій [200].

Голод і недоїдання постійно супроводжували людину протягом усього періоду її розвитку, а проблема забезпечення продовольством завжди була актуальною для людської цивілізації. В цьому контексті важливим є дослідження історичних етапів розвитку самого поняття «продовольча безпека», адже успішне вирішення даної проблеми неможливе без розуміння природи цього явища, з'ясування його сутності та змісту [151].

Згідно Гойчук О.І. та Тригуб А.Ю., формування проблеми продовольчої безпеки пройшло п'ять основних етапів становлення (рис. 1.2) [36, 221, 116].

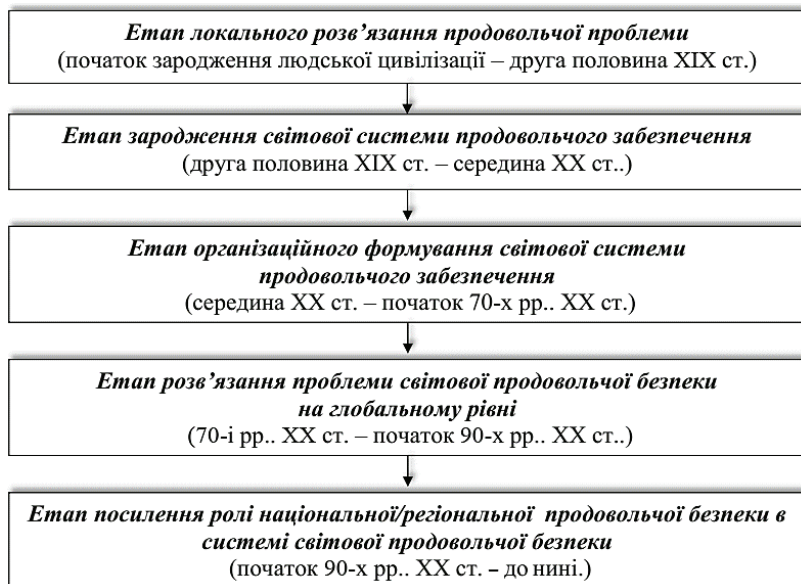

Рис. 1.2 – Історичні етапи формування продовольчої безпеки
Джерело: авторська розробка за даними [36, 221]

З середини ХХ століття проблема забезпечення продовольством набула світового значення. Еволюція поглядів на цю проблему стала причиною введення в обіг ООН поняття «продовольча безпека». Це поняття розглядалось у контексті світової продовольчої безпеки і мало на увазі збереження стабільності на ринках продовольчих товарів за умови доступності базових харчових продуктів для всіх країн світу [63, 112, 230].

Підвищення вимог населення до сучасного рівня життя та постійне загальне зростання чисельності населення нашої планети у геометричній прогресії, за багатьма прогнозами, призведуть до того, що до 2050 р. попит на основні продовольчі продукти суттєво зросте. Крім того, нестачу продовольства у майбутньому пов'язують також з іншими факторами, такими як: світові економічні кризи; глобальна зміна клімату, та як наслідки повені та посухи; ступінь розвитку сільськогосподарського виробництва; рівень регулювання ціноутворення на продовольчі товари державою; співвідношення експорту продовольства до його імпорту; роль власного виробництва харчових продуктів та продовольчої сировини.

Дослідження показують, що нині немає жодної держави, яка б не переймалася проблематикою забезпечення продовольчої безпеки. Це стосується виробництва агропродовольчої продукції, її розподілу, продажу як на внутрішньому продовольчому ринку так її імпорту-експорту, споживання тощо. Однак кожна країна має свої особливості покращення продовольчого забезпечення населення залежно від досягнутого рівня у вирішенні цієї проблеми та різноманітних факторів впливу [220, 197].

Початок дослідженням проблеми продовольчої безпеки в економічній теорії поклав англійський економіст Мальтус Т., який вказав на необхідність забезпечення людства продовольством як головним засобом його існування. Різні аспекти формування продовольчої безпеки розглядалися в працях таких класиків економічної думки, як Сміт А., Рікардо Д., Маслоу А., Ерліх П., Подолинський С., Кондратьєв Н. та ін. [313, 308, 296, 260, 172, 106].

Зважаючи на важливість продовольства для людства, починаючи з 70-х рр. ХХ ст. особлива увага світової спільноти була привернута саме до вирішення цієї проблеми. Зокрема, в 1974 р. ООН ухвалила «Декларацію про ліквідування голоду і недоїдання», в якій термін «продовольча безпека» вперше задекларував обсяг і стабільність постачання харчових продуктів, за декілька років його було доповнено такими поняттями, як «доступ всіх людей весь час» і «достатність харчових продуктів для активного і здорового життя» [222].

Пізніше на Всесвітньому Продовольчому Саміті, організованому ФАО, було чітко сформульовано, що: «Продовольча безпека – це такий стан, коли людина постійно має фізичний, соціальний і економічний доступ до достатньої кількості, безпечних та корисних продуктів, які забезпечують її потреби й харчові переваги для активного і здорового життя» [27].

В Законі України від 2003 р. «Про основи національної безпеки» це поняття розвинуто і трактується так: «Продовольча безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої держава гарантує фізичну і економічну доступність та якість життєво важливих харчових продуктів населенню згідно з науково обґрунтованими наборами харчових продуктів, підтримує стабільність продовольчого забезпечення населення та забезпечує продовольчу незалежність» [86].

Дуже вдало доповнюють це важливе поняття вчені економісти-аграрники, які вважають, що «ключовими характеристиками продовольчої безпеки є доступність, можливість, сталість і використання продовольства, які багато в чому залежать не тільки від зростання виробництва аграрної продукції, а й від торговельної політики, розвитку торговельних зв'язків на ринках аграрної продукції, що можуть зміцнити ці характеристики до позитивного рівня» [199, с. 3-4].

У 1996 р. на Всесвітньому продовольчому саміті глави держав і урядів підтвердили «право кожного на доступ до безпечних для здоров'я і повноцінних харчових продуктів, відповідно до права на достатнє харчування та основним правом кожного на свободу від голоду». Декларація Всесвітнього продовольчого саміту п'ять років по тому, в червні 2002 року, підтвердила важливість зміцнення поваги до прав людини і основних свобод, і закликала «Раду ФАО заснувати Міжурядову робочу групу для розробки Добровільних керівних принципів для надання підтримки зусиллям країн-членів по досягненню поступового здійснення права на достатнє харчування в контексті національної продовольчої безпеки».

Міжнародна робоча група була створена в листопаді 2002 року, тим самим зміцнивши співпрацю, зокрема, з Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини і Спеціальним доповідачем програми «Право на харчування». Через два роки напружених і конструктивних переговорів і обговорень між членами Міжнародної робочої групи і її Бюро, а також представниками суб'єктів діяльності та громадянського суспільства, Добровільні керівні принципи були прийняті Радою ФАО в листопаді 2004 року [52]. Добровільні керівні принципи є першою спробою держав інтерпретувати економічне, соціальне і культурне право на продовольче забезпечення, а також надати рекомендації щодо вживання заходів для його здійснення. Мета даних Добровільних керівних принципів полягає в наданні практичних рекомендацій державам для реалізації ними поступового здійснення права на достатнє харчування в контексті національної продовольчої безпеки, що потрібно для досягнення цілей Плану дій Всесвітнього продовольчого саміту. Відповідні суб'єкти діяльності також могли б з користю для себе використовувати такі керівні принципи.

Добровільні керівні принципи включають в себе весь комплекс заходів для розгляду урядами на національному рівні, з метою створення сприятливого середовища, в якому люди здатні будуть прогнати себе гідним чином, а також для створення відповідних систем безпеки для захисту тих, хто не в змозі забезпечувати себе самостійно. Вони можуть використовуватися для зміцнення і вдосконалення існуючих програм розвитку, в особливості щодо соціальних і людських аспектів розвитку продуктивних сил тощо (рис. 1.3).

На жаль, у сучасній науковій літературі не існує єдиного підходу до визначення поняття продовольчої безпеки. Критичний аналіз наявного базису економічної літератури та наукових гіпотез, що відображають зміст досліджуваної категорії, дозволяє зробити висновок про існування чотирьох концептуальних підходів до визначення сутності категорії «продовольча безпека». До комплексу основних концептуальних засад відображення сутності та змісту «продовольчої безпеки» нами віднесено наступні: стан системи, рівень доступу, механізм забезпечення та ієрархічний рівень (рис. 1.4).

Сучасні наукові дослідження за напрямом продовольчої безпеки здійснюються достатньо активно, свідченням чого є низка фундаментальних наукових праць щодо стану продовольчої безпеки країни, що відзначається моніторингом існуючих загроз

зовнішнього та внутрішнього характеру, пріоритетами удосконалення нормативно-законодавчої бази як вітчизняних, так і зарубіжних науковців: Саблук П., Білорус О., Власов В., Пасхавер Б., Сен А, Миценко І., Белінгера Н. і Мабсс-Зено К., Барраклот С., Гойчук О. та ін. [200, 169, 312, 251, 252, 154, 119, 36].

Рис. 1.3 – Добровільні керівні принципи Ради FAO
Джерело: за даними [52]

Концепції, що відображають зміст продовольчої безпеки як *стану системи*, віддають перевагу такі науковці, як Лушпаєв С. (стан суспільних відносин) [144], Шкаберін В. [240] та Вараксіна О. [31] (стан розвитку економіки та держави), Кочетков О., Прунцева Г. та Варченко О. (стан розвитку продовольчого ринку) [134, 183, 32] (додаток А).

Значною є когорта науковців, які відображають сутність продовольчої безпеки як *механізм її забезпечення* (додаток Б). При цьому Шибаніна О. [236] та Бабенко А. [9] як визначальну ознаку поняття виділяють самозабезпечення; Хорунжий М. [232], Добросоцький В. [53], Шлемко В. та Бінько І. [241], Мельник Л. [149], Немченко В. [161], Гойчук О. [37] та Кваша С. [103] – державне гарантування; Борисенко Є. [28] – реалізацію агропродовольчого та ресурсного потенціалу; Вдовенко Н. [33] та Банах О. [21], Барюскіна Н.Й. [23] – реалізацію моделі сталого розвитку виробництва.